

Jos KOLDEWEIJ

Hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

DE ANTWERPSE KROMSTAF VAN
DE NORBERTIJNENABDIJ TONGERLO, VERVAARDIGD IN 1536
IN OPDRACHT VAN ABT ARNOLD STREYTERS

Tot de pronkstukken op de tentoonstelling *Zilver uit de Gouden eeuw van Antwerpen* in het Rockoxhuis te Antwerpen behoorde de abtsstaf van Coenraet van Malsen die in 1536-1537 voor de norbertijnenabdij van Berne (bij Heusden, Noord-Brabant) werd vervaardigd, en de kromstaf die bisschop Aegidius de Monte van Deventer in 1570 te Antwerpen liet maken. Beide staven behoren tot een groep van zestiende-eeuwse kromstafbekroningen van Antwerpse oorsprong, waarvan er drie geheel en één slechts ten dele bewaard bleven.¹ Naast genoemde kromstaven van Berne en Deventer, bleef die van de abt van het klooster Saint-Hubert in de Ardennen nagenoeg ongeschonden behouden. Van de vierde heeft slechts een fragment de tand des tijds overleefd: de nodus werd vermaakt tot een bedieningsciborie (afb. 1-3). Op stilistische gronden is de samenhang van de vier genoemde stukken kerkelijk edelsmeedwerk overduidelijk, alle stammen uit Antwerpen en dateren uit het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw. Slechts van de losse nodus is tot nu toe onduidelijk voor welke prelaat en voor welk klooster of welke bisschopszetel deze werd vervaardigd. Door ons te concentreren op één van de heiligen die geplaatst zijn in de nissen rond de nodus, zijn met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de abdij en de opdrachtgever te identificeren van de kromstaf waarvan dit fragment bewaard bleef. Deze identificatie maakt het vervolgens mogelijk meer

¹ Heeswijk-Dinther, Norbertijnenabdij Berne: kromstafbekroning door Joris Weijers, Antwerpen, 1536/1537, verguld zilver.

Leuven, Kerk van Onze-Lieve-Vrouw ten Predikheren (depot in Stedelijk Museum): kromstafnodus, Jheronimus Mannacker I, Antwerpen, 1536, verguld zilver, omgebouwd tot een chrisatorium door vroeg-zeventiende- en negentiende-eeuwse toevoegingen.

Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv. OKM 161 (bruikleen van de Oud-Katholieke Kerk Nederland: kromstafbekroning. Anoniem, Antwerpen, 1570, verguld koper en verguld zilver. Voor deze drie stukken: *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*, tentoonstellingscatalogus Rockoxhuis, Antwerpen, 1988-1989, cat.nrs. 17, 18, 53.

Londen, Victoria & Albert Museum, inv. 665-1892: kromstafbekroning uit de abdij van Saint-Hubert. Anoniem, Antwerpen (?), ca. 1550, verguld koper.

Afb. 1. Kromstafnodus vermaakt tot ziekenpyxis, verguld zilver.
H. 42 cm, diameter voet 15 cm.

Nodus door Jheronimus Mannacker I (?), Antwerpen, 1536; voet 17de eeuw,
bekronend trommeltje en rijksappel 19de eeuw.

Nisvulling: Onze-Lieve-Vrouw (verdwenen) en Lambertus.
Leuven, Kerk van Onze-Lieve-Vrouw ten Predikheren (depot in Stedelijk Museum).
(Foto: Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium)

Afb. 2. Kromstafnodus vermaakt tot ziekenpyxis, verguld zilver.

H. 42 cm, diameter voet 15 cm.

Nodus door Jheronimus Mannacker I (?), Antwerpen, 1536; voet 17de eeuw,
bekronend trommeltje en rijksappel 19de eeuw.

Nisvulling: Servatius en Norbertus.

Leuven, Kerk van Onze-Lieve-Vrouw ten Predikheren (depot in Stedelijk Museum).

(Foto: Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium)

Afb. 3. Kromstafnodus vermaakt tot ziekenpyxis, verguld zilver.

H. 42 cm, diameter voet 15 cm.

Nodus door Jheronimus Mannacker I (?), Antwerpen, 1536; voet 17de eeuw, bekronend trommeltje en rijksappel 19de eeuw.

Nisvulling: Arnoldus en een soldatenheilige (Mauritius?).

Leuven, Kerk van Onze-Lieve-Vrouw ten Predikheren (depot in Stedelijk Museum).

(Foto: Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium)

van de oorspronkelijk zes statuettes iconografisch te duiden. Het samenstel van de heiligen die deze nodus sieren, moet immers als een doordacht geheel tot stand zijn gekomen. Bovendien kunnen nu enkele archivalische gegevens met dit voorwerp in verband worden gebracht waardoor we ook maker en ontstaansjaar kennen.²

De verguld zilveren bedieningsciborie³, waarin de kromstafnodus is verwerkt, is in zijn huidige vorm het resultaat van verschillende wijzigingen en toevoegingen. Om te beginnen onderging het uitgangspunt voor dit liturgisch gebruiksvoorwerp, de kromstafbekroning, al snel na zijn ontstaan enige wijzigingen. De kromstaf raakte buiten gebruik of ernstig beschadigd, en de knoop of nodus werd hergebruikt en voorzien van de zeslobbige vroeg-zeventiende-eeuwse voet. In de lobben staan verwijzingen naar de passie gegraveerd, zoals de doek van Veronica, de doornenkroon en andere passiewerktuigen. Toen werd ook de bovenzijde van de nodus veranderd tot een deksel. Dit nieuwe voorwerp was bedoeld als pyxis of beter gezegd als ciborie, het vaatwerk waarin geconsacreerde hosties worden bewaard. In de negentiende eeuw werd deze ciborie vervolgens gewijzigd tot zijn tegenwoordige gedaante; aan de ciborie, die kennelijk in gebruik was geraakt als bedieningsciborie, werd een "trommeltje" toegevoegd voor de gewijde olie die wordt gebruikt bij het "bedienen", het zogeheten Laatste Sacrament dat tegenwoordig eufemistisch het "sacrament der zieken" wordt genoemd. Dit oliebusje werd midden op het deksel aangebracht. Vermoedelijk was het punt waar ooit de kromstafkrul haar oorsprong vond, niet erg bevredigend dichtgezet en was het een vanzelfsprekende plaats om het busje toe te voegen. Dit gebeurde in ieder geval vóór 1864, want toen werd deze bedieningsciborie of ziekenpyxis al tentoongesteld met de notitie "17e siècle, 6 statuettes, partie supérieure du couvercle moderne". Uit deze omschrijving blijkt ook dat zich op dat moment in de zes renaissance nissen, die onderling van elkaar zijn gescheiden door hermpilasters, nog zes verguld zilveren figuurtjes bevonden.⁴ Tegenwoordig zijn er hier vijf van over,

² *Zilver uit de Gouden Eeuw van Antwerpen* (n. 1), p. 35, 73 cat.nr. 18.

³ De term "chrismatorium" waarmee dit voorwerp tot nu toe in de literatuur wordt aangeduid, is onjuist. Het chrismatorium is het liturgisch vaatwerk dat in principe uit twee busjes bestaat, veelal gemerkt met de letters O en C, respectievelijk voor gewijde olie (*oleo*) en gewijde zalf (*chrisma*). Hier dient over een bedieningsciborie of bedieningspyxis te worden gesproken, het vaatwerk om de geconsacreerde hostie(s) te vervoeren in combinatie met het oliesel. Zie bijvoorbeeld voor dergelijk liturgisch vaatwerk (pyxis, bedienings- of ziekenpyxis, chrismatorium, ciborie): *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, ed. A.M. KOLDEWEIJ, tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 1985, cat.nrs. 24B, 41, 42, 45, 46, 55, 69-72, 1-7, 125, 128, 154, 157, 162, 176, 203, 245.

⁴ J.H.J. WEALE, *Objets d'art religieux du Moyen Âge, de la renaissance et des temps modernes*, Mechelen, 1864, tentoonstellingscatalogus Hôtel Liedekerke, cat.nr. 446.

waaronder de heilige Norbertus. Op grond van de aanwezigheid van deze orde-stichter werd al eerder geconcludeerd dat de kromstaf waarvan deze nodus ooit deel uitmaakte, afkomstig moet zijn uit een norbertijnenabdij waarvan de abt gerechtigd was mijter en kromstaf te voeren. Hiervoor komen dan de norbertijnenabdijen van Park (bij Heverlee en Leuven), Averbode en Tongerlo in aanmerking; van de abdij Berne (eertijds bij Heusden aan de Maas) is een soortgelijke Antwerpse abtsstaf uit 1536/1537 bewaard gebleven (afb. 4, 5).

De recent aangehouden identificatie van de kleine heiligenbeeldjes is, uitgaande van de lege nis, als volgt: "H. Bernardus van Clairvaux, H. Donatus van Münstereifel, H. Servatius (?), H. Martinus (?), H. Norbertus".⁵ Wanneer we de statuettes nauwkeurig bezien, moeten we komen tot een bijstelling van deze naamgevingen. Opmerkelijk is dat behalve de soldatenheilige en de monnik, de drie bisschoppen allen het kwade vertrappen in de vorm van een overwonnen monster, duivel of mens onder hun voeten. De eerste bisschop naast de lege nis draagt als attributen bovendien een kromstaf (afgebroken) en een geopend boek. Zijn pontificale kledij toont een onderdeel dat toelaat hem te identificeren en wel als Lambertus. Over zijn kazuifel draagt deze prelaat immers het rationale (pectorale of superhumeraal), een kort schoudermanteltje.⁶ Dit op zich algemener verbreid bisschoppelijk kledingstuk is iconografisch een vast element bij afbeeldingen van de heilige Lambertus en komt buitendien nauwelijks of niet voor. Zeker in de vorm die het rationale ook hier heeft, met de karakteristieke gekanteelde onderrand, geldt het als een van de herkenningstekens voor Lambertus van Luik.⁷ De vermoedelijk in 705 te Luik vermoorde heilige vertrappt een van zijn moordenaars; aldus is zijn zege over het kwade gesymboliseerd.⁸

De volgende bisschop draagt mijter en koorkap; ook zijn kromstaf – in de linkerhand – is afgebroken en in de rechterhand houdt hij het voor hem meest kenmerkende attribuut, de sleutel. Hierdoor is duidelijk dat het om Servatius van Tongeren en Maastricht gaat. De draak aan zijn voeten is het door hem overwonnen monsterdier, zoals in zijn "vita" beschreven en tevens het symbool van de door Servatius fel bestreden ketterij van het arianisme.

⁵ *Zilver uit de Gouden Eeuw van Antwerpen* (n. 1), p. 73 cat.nr. 18. Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel (KIK/ACL), fotonrs. B 150618'55, B 150619'55; B 150620'55, M 254662'77. Voor de iconografische duidingen in dit artikel werd voornamelijk gebruik gemaakt van het *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. Engelbert KIRSCHBAUM – Wolfgang BRAUNFELS, Rom etc., 1968-1976, en S. VAN DER LINDEN, *De heiligen*, Amsterdam – Antwerpen, 1999.

⁶ L. BRINKHOFF, *Rationale, Liturgisch Woordenboek*, 2, Roermond, 1965-1968, kol. 2352.

⁷ M. BRIBOSIA, *L'Iconographie de Saint Lambert*, *Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites / Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 4, Brussel 1965, p. 87-248.

⁸ *Ibid.*, p. 138-141.

Afb. 4. Bekroning van de kromstaf van de abt van Berne, verguld zilver. H. 66 cm.
Vervaardigd door Joris Weijers, Antwerpen, 1536/1537.

In de krul: Martinus met de bedelaar; in de nodus Paulus en Johannes de Doper.
Heeswijk, Norbertijnenabdij Berne.

(Foto: Zaltbommel, Lucas Producties)

Afb. 5. Nodus van de kromstaf van de abt van Berne, verguld zilver. H. ca 33 cm.
 Vervaardigd door Joris Weijers, Antwerpen, 1536/1537.
 Boven in de nodus putti; onder Catharina tussen Laurentius en Paulus. Midden onder
 het wapen en de initialen van abt Coenraet van Malsen (1528-1549).
 Heeswijk, Norbertijnenabdij Berne.
 (Foto: Zaltbommel, Lucas Producties)

In de derde nis staat opnieuw een bisschop in koorkap met de kromstaf (weer afgebroken) in de linkerhand; onder zijn voeten een mannenfiguur. Deze overwonnen figuur maakt hem herkenbaar als Norbertus die in 1124 te Antwerpen ketters bestreed en met name Tanchelm (Tanchelijn).

De vierde nis toont het gegoten beeldje van een monnik, gehuld in een pij en met een goed zichtbare tonsuur. In zijn rechterhand houdt hij een geopend boek en in de linkerhand een wederom afgebroken kromstaf. Aan de rechtervoet van de monnik zit een roofvogel. In samenspel met de historische context waarin deze staf ontstond, waarover hieronder meer, maakt deze vogel het mogelijk de kloosterling te identificeren, en wel als de heilige Arnoldus. Arnoldus, geboren te Tiegem en overleden te Oudenburg in 1087, was kluizenaar en werd monnik, abt en bisschop te Soissons. Het meest bekend is hij als patroon van de brouwers en kreeg om reden van die hoedanigheid vaak een brouwersstaf of roerstok in de hand. De valk als attribuut verwijst naar zijn adellijke afkomst.⁹ Deze monnik met de vogel aan zijn voeten werd vermoedelijk eerder aangezien voor Martinus van Tours (?) die wel werd afgebeeld als bisschop met een gans als attribuut.

De nis ter linkerzijde van de lege nis biedt plaats aan een soldatenheilige, afgebeeld met helm en wapenrusting, een lans in de rechterhand en met zijn linkerhand rustend op zijn schild. Het schild heeft een niet-heraldische decoratieve vorm van een ovaal cartouche met twee vleugels, een vorm die terugkeert in de schildjes met engelenkopje in de zes uitstekende geveldelen boven de nissen. Het schild van de heilige toont nu het wapen van het graafschap en in 1559 opgerichte (aarts)bisdop Mechelen: drie palen en het hart-schild met de adelaar. Eerder werd deze als Romeins soldaat weergegeven heilige geduid als Donatus van Münstereifel; deze legionair, een vroegchristelijke martelaar en catacombe-heilige, kent echter pas een verering en iconografie sinds de zeventiende eeuw, toen zijn relieken werden ontdekt en overgebracht naar Münstereifel (in 1652). De soldatenheilige op de zestiende-eeuwse kromstaf moet dan ook een andere zijn, bijvoorbeeld de nogal populaire Mauritius, die gewoonlijk precies zo werd afgebeeld als staande soldaat met lans en schild.

De heilige Servatius is betrekkelijk uitzonderlijk en kan als zodanig houvast bieden voor een nadere herkomstbepaling. In alle drie genoemde norbertijnen-abdijen was sprake van een zekere Servaasverering, maar toch geeft juist de aanwezigheid van Servatius de mogelijkheid tot een uitspraak over de vroegere eigenaar van de kromstaf. De verering van sint Servatius in de abdij van

⁹ R. VAN DER LINDEN, *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge, 1986, p. 58-59.

Averbode is nooit zeer geprononceerd geweest, al was er ooit sprake van een aan deze heilige gewijd altaar.¹⁰ Niet onwaarschijnlijk is dat de Servaasverering te Averbode pas onder het abbatiaat van Servatius Vaes (°1606, abt 1647-1698) enige vorm kreeg,¹¹ dus ongeveer een eeuw na de ontstaansdatum van de kromstaf. In de abdij van Park lijkt de Servaasverering wel een oudere traditie te kennen, doch was nooit erg belangrijk.¹² De enige directe verwijzing naar een bekendheid met en een eventuele verering van de Limburgse heilige, is een beknopte samenvatting van de Servatiusvita van Jocundus in een dertiende-eeuws handschrift dat uit deze abdij afkomstig is.¹³ Een opvallende plaats van Servatius aan een abtsstaf van Averbode of Park is op grond van de verering van deze heilige in die abdijen dus uiterst onwaarschijnlijk. Anders ligt dit voor de norbertijnen van Tongerlo. Tussen deze abdij en het kapittel van Sint Servaas te Maastricht bestond een duidelijke band. In 1165 stond het Maastrichtse kapittel zijn benoemingsrecht over de kapel van het dorp Ravels af aan de abdij van Tongerlo en in 1211 gebeurde ditzelfde met de rechten over de kapel van Poppel¹⁴; vooral Ravels kende overigens ook een uitgesproken Servatiusverering, beschouwde Servatius als zijn patroonheilige en voerde dan ook diens beeltenis op de schepenbankzegels en later in het gemeentewapen. De rechten en bezittingen te Poppel en Ravels zouden nog tot in de achttiende eeuw aanleiding blijven tot direct contact tussen het Servaaskapittel en de abdij van Tongerlo.¹⁵ Vanaf 1165 bestond er bovendien een zogenoemde *fraternité* tussen deze norbertijnenabdij en het Servaaskapittel, een gebedsbroederschap die inhield dat men elkaars doden in gebed herdacht en aldus regelmatig met elkaar in contact stond.¹⁶ In het midden van de veertiende eeuw werden door het klooster van Tongerlo twee zilveren reliekbustes aan het

¹⁰ Aanvulling op M. ZENDER, *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde*, Düsseldorf, 1959; uit het kaartsysteem van Matthias Zender, naar U. BERLIÈRE, *Les Évêques auxiliaires de Liège*, Bruges / Lille – Paris, 1919, p. 189 (bijgewerkte editie, Köln, 1973, nr. 427).

¹¹ J. PHILIPPEN, *De Oostbrabantse Bedevaartvaantjes van vóór 1850*, Langemark, z.j., p. 27.

¹² M. ZENDER, *o.c.*, p. 73 nr. 310.

¹³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 11550-55, fol. 71v-80v. A.M. KOLDEWEIJ, *Der gude Sente Servas* (Maaslandse Monografieën, Grote Reeks, 5), Assen/Maastricht, 1985, p. 40 sub nr. 11.

¹⁴ M. ZENDER, *o.c.*, p. 83 nr. 326. J. DEETERS, *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung* (Rheinisches Archiv, 73), Bonn, 1970, p. 128-129, nrs. 49, 51.

¹⁵ P. DOPPLER, Lijst der proosten van het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797), *Publications de la Société historique et archéologique de Limbourg*, 72, 1936, p. 178, 181. Id., Lijst der kanunniken van het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (1050-1795), *Publications de la Société historique et archéologique de Limbourg*, 74, 1938, p. 313, 317.

Maastrichtse Servaaskapittel geschonken, vermoedelijk onder het abbatiaat van Walter Back (1333/34-1366).¹⁷ Beide borstbeelden, respectievelijk van de heilige Livinus (afb. 6) en van Johannes de Doper, dragen nadrukkelijk het ingegraveerde opschrift dat de *abbas* van Tongerlo de goede gever was. Over de aanleiding tot deze naar vorm en inhoud kostbare geschenken, tasten we nog in het duister.

Ook in de loop van de zestiende eeuw, de periode die in verband met de Antwerpse kromstaf essentieel is, was de verering van de heilige Servatius in de abdij van Tongerlo nog actueel. Dit blijkt overduidelijk uit een triptiek dat in de jaren 1513-1515 door abt Antonius Tsgrooten (1504-1530) aan de abdij werd geschonken. Het altaarstuk werd geschilderd door een Meester Johannes uit Antwerpen en draagt als hoofdvoorstelling de Heilige Maagschap.¹⁸ De stichter, abt Antonius Tsgrooten, is geknield op de binnenzijde van het linker zijluik afgebeeld; op de grond voor de bidstoel staat zijn rijk geborduurde mijter en achter de abt zien we zijn kromstaf. Deze staf moet de laatgotische voorganger zijn van het besproken en in 1536 vervaardigde renaissancistische exemplaar. Op de binnenzijde van de rechtervleugel van dit drieluik staat de legendarische stamboom van sint Servatius afgebeeld (afb. 7, 8).¹⁹ Hiermee is voorgesteld dat Servatius een directe bloedverwant was van Christus en dat hij slechts één generatie verder van de Verlosser afstond dan Johannes de Doper. Op de voorgrond van de altaarvleugel zien we, relatief groot, de zuster van

¹⁶ F. BOCK – M. WILLEMSSEN, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht*, Maastricht, 1873, p. 175-176.

¹⁷ *Ibid.*, p. 172-176. A. VAN RUN, Reliekbuste, *Schatkamers uit het Zuiden*, ed. A.M. Koldeveij & P.M.L. van Vlijmen, Utrecht, 1985, tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent, p. 123-126, cat.nr. 29.

¹⁸ Brasschaat, Kerk O.-L.-Vrouw Onbevlekt Ontvangen (Maria-ter-Heide). Het altaarstuk werd in de zeventiende eeuw geplaatst in de kapel van den Greef te Kalmthout, in de loop van de negentiende eeuw verkocht aan Alphonse della Faille, die het aan de kerk van Maria-ter-Heide schonk. S.M. LEJEUNE, De legendarische stamboom van Sint Servaas in de middeleeuwse kunst en literatuur, *Publications de la Société historique et archéologique de Limbourg*, 77, 1941, p. 316 n. 65. A. CORNETTE, Het drieluik van Maria ter Heyde, *Kunst der Nederlanden*, 1, 1930-1931, p. 281-296. W. ESSER, *Die heilige Sippe. Studien zu einem spätmittelalterlichen Bildthema in Deutschland und den Niederlanden*, Bonn, 1986, p. 177 nr. B 20. J. JANSEN, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Antwerpen Kanton Brasschaat*, Brussel – Antwerpen, 1977, p. 13.

¹⁹ Door J. JANSEN, *o.c.*, p. 13 wordt het tafereel op het rechterluik foutief benoemd als "Zacharias, H. Anna en Maagschap". De legende over de verwantschap van Servatius met Christus en een aantal van de apostelen wordt voor het eerst afgebeeld in de twaalfde eeuw; parallel aan het populair worden van de Maagschap-voorstellingen in het algemeen, wordt ook deze variant met name in de vijftiende en zestiende eeuw veelvuldig weergegeven. In totaal zijn ruim honderd Maagschap- of Sippe-voorstellingen bekend waarin Servatius als bloedverwant van Christus voorkomt. De meeste hiervan stammen uit de Nederlanden en het Duitse cultuurgebied. Algemeen over de H. Maagschap: W. ESSER, *o.c.* (n. 18).

Afb. 6. Reliekenhoofd van de heilige Livinus, deels verguld zilver.

H. 9,5 cm, br. 9,6 cm. (zonder voetstuk).

Midden 14de eeuw; geschonken door de abt van Tongerlo aan het kapittel van Sint Servaas te Maastricht.

Maastricht, Kerkschat van de Sint-Servaaskerk.

(Foto: Bunnik, G. Th. Delemarre)

Afb. 7. De afstamming van Servatius en Johannes de Doper.
 Rechterzijluik, binnenzijde, van het retabel met de Heilige Maagschap uit de abdij
 van Tongerlo. Olieverf op paneel, h. 205 cm, br. 64,5 cm. Antwerpen, Meester
 Johannes, 1513-1515.

Brasschaat, Kerk Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen (Maria-ter-Heide).

(Foto: Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium)

Afb. 8. De afstamming van Servatius en Johannes de Doper, detail. Rechterzijluid, binnenzijde, van het retabel met de Heilige Maagschap uit de abdij van Tongerlo. Olieverf op paneel. Antwerpen, Meester Johannes, 1513-1515. Brasschaat, Kerk Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen (Maria-ter-Heide). (Foto: Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium)

Anna afgebeeld, Hismeria geheten, en haar echtgenoot Ephraïm; dit echtpaar had twee kinderen, Elisabeth, de moeder van Johannes de Doper, en Eliud, de vader van Emiu en de grootvader van Servatius. Alle figuren zijn onmiskenbaar geïdentificeerd door de bij hen geschilderde namen. Een aardig iconografisch detail is dat hier Elisabeth, de nicht van Maria, ter identificatie de drie-voudige kroon in handen kreeg; deze kronen zijn evenwel het vaste attriboot van haar veel latere naamgenoot, de heilige Elisabeth van Hongarije (1207-1231). De bisschop van Tongeren en Maastricht bevindt zich geprononceerd in de rechter bovenhoek van de voorstelling en is duidelijk herkenbaar aan zijn pontificale kledij, de kromstaf en het bijschrift S SERVATIUS.

De opvolger van abt Antonius Tsgrooten was de uit Diest afkomstige Arnold Streysters (1530-1560). Onder zijn abbatiaat maakte de abdij een bloei-periode door;²⁰ fraaie nieuwbouw kwam tot stand en er werd bijvoorbeeld in 1543 aan de abdij een kostbaar renaissancistisch verguld zilveren voorplaat voor een evangeliarium geleverd door de Antwerpse edelsmid Jheronimus Mannacker I.²¹ Deze Jheronimus Mannacker (1493-1555) had vijf jaar eerder, in 1538, de opdracht gekregen om enkele wijzigingen aan te brengen aan de abtsstaf van Tongerlo, die in 1536 door de abdij was gekocht.²² Ongetwijfeld was de kromstaf ook door deze Mannacker vervaardigd in opdracht van abt Arnoldus Streysters. De stilistische overeenkomsten van de kromstafnodus en het voorplaat van het evangeliarium uit 1543 zijn dan ook groot, met name de schelplnissen en de figuurtjes die daarin staan en de antikiserende hermen.

De aanwezigheid van Servatius tussen de andere heiligen, vooral samen met Norbertus, in de kromstafnodus die later tot de ciborie werd vermaakt, rechtvaardigt de identificatie met de staf van Tongerlo uit 1536. Bovendien is de iconografisch raadselachtige monnik met de roofvogel aan zijn voeten dan plausibel te duiden en wel als Arnoldus, de naamheilige van abt Arnoldus. De soldatenheilige naast hem, wellicht Mauritius of een soortgelijke martelaar/militair, zal gekozen zijn als zinspeling op de geslachtsnaam van de prelaat, "Streysters". Lambertus is hier niet aanwezig als de patroon van het bisdom Luik, want Tongerlo viel tot 1559 onder het diocees Kamerijk, vervolgens onder 's-Hertogenbosch en later – tot op heden – onder Mechelen. De parochiekerk van Westerlo, het dorp in de Antwerpse Kempen waar Tongerlo ligt, werd door de norbertijnen bediend sinds 1253 en was gewijd aan Lambertus!²³ De lege nis tenslotte is stellig gesierd geweest met een beeltenis van de patrones van de abdij van Tongerlo, Onze-Lieve-Vrouw.

²⁰ N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense, Tomus Secundus*, Straubing, 1952, p. 330-335.

²¹ *Zilver uit de Gouden Eeuw van Antwerpen, o.c.* (n. 1), p. 35, 74 cat.nr. 19.

²² *Ibid.*, p. 35, 73 cat.nr. 18.

²³ N. BACKMUND, *o.c.* (n. 20), p. 331. M. ZENDER, *o.c.* (n. 10), p. 59 nr. 769.

Ook de andere kromstaven werden van een soortgelijke heiligeniconografie voorzien. De kromstaf van de Franciscaan Aegidius de Monte, in Antwerpen gewijd tot bisschop van Deventer op 28 oktober 1570, draagt zo statuettes in de nodus van onder andere Martinus als patroon van het aartsbisdom, Aegidius als naamheilige en Franciscus als stichter van de kloosterorde, terwijl Lebuinus als de kerkpatroon van de Deventer kathedraal in de krul een ereplaats kreeg.²⁴ De abtsstaf van de norbertijnenabdij van Berne is in de nodus gesierd met onder meer beeldjes van de patronen van de abdij, die was gewijd aan Onze Lieve Vrouw en Johannes de Doper, van Catharina als kerkpatrones van het nabij gelegen Heusden, terwijl Martinus als de beschermheilige van het (aarts)bisdom Utrecht, in welk diocees Berne aan de Maas lag, in de krul is geplaatst (afb. 4, 5).²⁵

Samenvattend komen we tot de volgende reeks van vijf heiligen die als statuettes in de nodus van de kromstaf van de abt van Tongerlo zijn geplaatst: Lambertus van Luik (afb. 1), Servatius van Maastricht en Norbertus van Genep (afb. 2), Arnoldus van Tiegem en een soldatenheilige (Mauritius?) (afb. 3). Zij flankeerden de Moeder Gods, die als patrones van de norbertijnenabdij van Tongerlo in hun midden gestaan zal hebben. Door nauwgezette analyse van het schamele restant dat resteert van de ooit prestigieuze abtsstaf bleek mogelijk dit alsnog te identificeren. De tot ciborie en later tot ziekenpyxis vermaakte kromstafnodus moet afkomstig zijn uit Tongerlo en werd voor abt Arnold Streeters vervaardigd in 1536 hoogstwaarschijnlijk door de Antwerpse zilversmid Jheronimus Mannacker I.

Summary

In 1536 the abbey of Tongerlo bought an abbot's crosier which was slightly modified in 1538 by the goldsmith Jheronimus Mannacker I, its probable maker. It is one of a group of Antwerp crosiers of which three survive: one in the Norbertine abbey at Berne (fig. 4, 5), the bishop of Deventer's crosier (now in the Catharijneconvent Museum, Utrecht) and a third from the Benedictine abbey of Saint-Hubert in the Ardennes (now in the Victoria & Albert Museum, London). All that remains of the Tongerlo crosier is the node, which was refashioned into a ciborium in the 17th century and into a vessel for

²⁴ B. DUBBE, Interieur en inventaris tot 1800, *De Grote of Lebuinuskkerk te Deventer. De "dom" van het Oversticht veelzijdig bekeken*, ed. Aart J.J. Mekking, Zutphen/Utrecht, 1992, p. 251-253.

²⁵ *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late Middeleeuwen en Renaissance*, 's-Hertogenbosch - 's-Gravenhage 1990, p. 192-193, 340, cat.nr. 118 (H. VAN BAVEL & A.M. KOLDEWEIJ).

administering the last rites in the 19th (fig. 1-3). The crosier was ordered by an abbot of Tongerlo, Arnold Streeters (1530-1560). This was ascertained by detailed analysis of the saints placed as statuettes in the niches round the node. Notably the presence of Saint Servatius points to the abbey at Tongerlo, which has long-standing links with the chapter of Servatius at Maastricht. The saints round the crosier node/ciborium can now be identified as follows: Our Lady (patroness of the abbey, missing) and Lambert (fig. 1), Servatius and Norbert (fig. 2), Arnold and a soldier-saint (Mauritius?) (fig. 3).